

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Психология

Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE DE PHILOSOPHIE

Livre Psychologie

Tome 102

ЕКОЛОГИЧЕН ПОДХОД КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИНДИВИДУАЛНОСТТА

ИРИНА ЗИНОВИЕВА

Катедра по обща, експериментална и генетична психология

Irina Zinovieva. ECOLOGICAL APPROACH TO STUDYING INDIVIDUALITY

The concept of the individual differences appeared together with the idea of personality traits as common dimensions, on which individuals can be compared. However, the person exists and reacts as a whole and no dimensions function in isolation. This requires studying within-the-individual interactions and the new qualities created in the process of these interactions. Treating the person as a list of characteristics falls into contradiction of the real life behaviour of human beings. To produce an adequate picture, the scientific study of the person could follow the way real people do when studying the individuality of other people. One does not evaluate the other person on a list of predetermined dimensions, the real people observe other person's behaviour, look for meaningful patterns and give labels to the pattern, using natural language. In essence, the same path should be followed by an *ecological* approach to studying real persons.

The present work presents first steps into conceptualization of uniqueness of the individual – the human *individuality* – in a holistic picture embracing different levels of organization, leaving room for dynamic fluctuations in both the content and the behaviour for its realization. Introduced also are ideas on new ways of measuring individuality including new type of data gathering and scaling; study design including time as an integral part, aggregation of unique personal meanings by conceptual cluster analysis, data analysis done not on dimension-by-dimension but on person-by-person approach; and data processing based on differential equations.

В първите десетилетия на развитието на психологията съществува единство между основните теории за личността и консултирането по психологически проблеми, като всяка от тях генерира и свой метод на психологическа консултация. С развитието на науката и изясняването на методологията на

психологическото измерване между научната психология и практиката на психологическото консултиране се появява сериозно разминаване, което постепенно се засилва и в настоящия момент прилича по-скоро на пропаст, отколкото на здравословен диалог. Очевидно е, че клиничната и консултативната психология се основават на съвсем различно разбиране за човека от това на научната психология. Подобно положение повдига въпроса за това, в какво се корени противопоставянето. Дали тази ситуация се дължи само на предпочитанията към наративни и интерактивни техники в клиничната и консултативната практика без систематичен интерес към измерване на ефективността на терапевтичната работа, или и самата основа на теоретизирането в научната психология има принос към това противопоставяне?

Що се отнася до научната психология, тя страда от поредица дефицити, които създават трудности при работа с отделния човек. Преди всичко липсва цялостно разбиране за човека: отделните факти са раздробени в огромен брой парциални теории, без да съществува фокус върху приложението на тези данни. Въпреки че знанията за личността като общ модел, отнасящ се до човека по принцип, са постоянно нарастващ поток, те остават изцяло вън от принципното разбиране на човешката *индивидуалност*. Индивидуалните различия се разглеждат като отклонения от общи дименсии, характерни за популацията, но съществуват само откъслечни и рядко срещани идеи как да се третира уникалното у отделния човек. Нещо повече, няма и методи, с които може надеждно да се генерира знание за човешката индивидуалност (Зиновиева, 1997). Настоящата работа представлява опит да се потърси адекватен подход към изследването на индивидуалността.

Основен аргумент в полза на необходимостта от нова теория на индивидуалността е въпросът за разкриване на механизмите на осъществяване на психичното. Познанието за механизмите не може да бъде извлечено с традиционните методи на модерната психология. Това с особена сила важи за психометричните методи. Диагностиката на поредица черти на личността не дава никаква информация нито за механизмите на взаимодействие, нито за системния ефект на тяхното съвместно присъствие. Нещо повече, информацията, получена от общата психология за типичните корелации, регресионните ефекти и дори причинно-следствените връзки, съществуващи между чертите и ситуацияите или между чертите и поведенческите актове, има само определена вероятност за присъствие в конкретния случай на отделния индивид. Тази вероятност е функция на вероятността в общия случай, във всеки отделен случай обаче тя може да е напълно несъстоятелна. Следователно поради своята вероятностна природа знанието за популацията като цяло не дава надеждна информация за отделния индивид, а именно той трябва да бъде в центъра на вниманието на психологията на индивидуалността.

Немалка част от знанията, натрупани в съвременната психология, пряко третират въпроса за индивидуалността, но не го експлицират. Натрупаното знание вече позволява създаване на цялостен модел за индивидуал-

ността, който да пресъздава както общата рамка, така и компонентите на индивидуалността.

ЕКОЛОГИЧНА ВАЛИДНОСТ

Терминът „екологична валидност“ е въведен от Брънсуик (Brunswik, 1956) във връзка с разработките върху възприятието, които са насочени към преодоляването на изкуствеността на обстановката и използваните стимули в лабораторните експерименти. Терминът отразява необходимостта от разработване на такива теории в психологията, които са в състояние да опишат човешкото възприятие в реална жизнена обстановка. По-късно Дж. Гибсън (Gibson, 1961, 1979) развива екологичния подход към възприятието, основан на разбирането, че създаваната изкуствена ситуация може да се отличава до такава степен от реалния свят, че резултатът от изследванията да се окаже ирелевантен на феномените, които се опитва да обясни.

Екологичната валидност на теориите и методите за измерване, които произтичат от тях, се отнася до целия спектър от проблеми, възникващи при обяснението на взаимоотношението на човека и неговата реална среда, на развитието и проявата на индивидуалните особености в значим културен контекст. Екологичната валидност на една теория означава доколко тя е в състояние да пресъздаде и обясни реалното функциониране на човека в действителността, в която той съществува.

ИДЕИ ЗА ИНДИВИДУАЛНОСТТА

Гордън Олпорт е един от изследователите, които в най-висока степен са фокусирани върху значението на индивидуалните различия. Основната му постановка е следната: няма две лица, които са напълно сходни и следователно няма две лица, които отговарят по един и същ начин на дадено събитие. Поведението на всеки индивид е детерминирано от специфичната структура на неговите личностни черти.

Според Олпорт чертите никога не се появяват у две лица по един и същ начин: те действат по уникален начин у всеки индивид. Това убеждение е свързано с подчертаването на индивидуалността и уникалността на всяка личност. Доколкото всяка черта е уникална у всеки човек, чертите не могат да се изследват, като се правят сравнения между отделните индивиди. Затова Олпорт използва биографични изследвания и проследяване на един и същ индивид в продължение на много години. Освен това той вярва, че благодарение на общия си опит и общи културни влияния повечето хора имат тенденцията да развиват близки по същността си черти, върху основата на които хората могат да бъдат сравнявани. Той самият е критичен към статистическите обработки на психометричния подход и се придържа към идеографичния анализ на личността.

Според Г. Олпорт личностните черти съществуват реално и са конструктивните единици на психичната организация. Той смята, че „във всяка личност

съществуват ментални структури, които са отговорни за последователността на нейното поведение“ (Allport, 1937, с. 289). Чертите са детерминиращи тенденции или предразположения към определено поведение, те са „генерализирани и фокусирани невробιологични системи (специфични за индивида) с потенциал да обединяват множество функционално еквивалентни стимули или да инициират и провеждат консистентни (еквивалентни) форми на адаптивно и експресивно поведение“ (Allport, 1937, с. 295). Олпорт предполага, че чертите са свързани с обобщени ситуации и имат определена стабилност.

Голяма част от хората имат широко обобщени диспозиции, които влияят практически върху целия им живот. Това са кардиналните диспозиции. Помалко общи, но все още доста широко валидни, са централните диспозиции. Всеки индивид има огромен брой конкретни начини на реагиране в специфични ситуации, наречени вторични диспозиции. Олпорт разграничава личностните диспозиции от общите черти. Личностните диспозиции се отнасят до уникалната конфигурация от черти в рамките на отделния индивид.

Олпорт признава, че някои черти могат да бъдат общи за всички хора, но притежавани в различна степен. Фокусът на неговата теория обаче е разбирането за уникалността на индивида и за онези интегрирани специфични особености, които различават индивидите един от друг. Затова тази теория е по-скоро теория за индивидуалността, отколкото за индивидуалните различия.

От друга страна, за Олпорт не съществува зависимост на човека от историята на неговите мотиви. Става въпрос за автономия на мотивите, т.е. стимулите, които го мотивират в даден момент, имат ограничено действие във времето. Човешките същества черпят мотивите си от различни източници, те са в състояние да променят водещите мотиви, да преодоляват изначално инстинктивната природа на поведението си и да развият дейността си без необходимостта от действие на биологичните стимули. Зрелият човек преодолява детските мотиви и степента на това преодоляване е мяра за зрелост. Миналото не е съществено, ако не може да се докаже, че то е съществено в момента. Следователно консистентността на поведението не може да се търси в историята на мотивите. Корените на консистентността, характеризираща целите, ценностите и атитюдите, според Олпорт (Allport, 1961) лежат в Аза (*proprium*). Благодарение на своя Аз човекът се характеризира с уникален интегриран модел на адаптация. Това е разбирането за Аза на индивидуалността.

Благодарение на уникалното съчетание на чертите с различна степен на общност различните индивиди интерпретират едно и също събитие по различен начин и действат в създалата се ситуация по различен начин. За да се анализира консистентността в поведението на всеки индивид, е необходимо да се изходи от разбирането, че индивидът е консистентен със самия себе си, а не с някаква „обективна“ интерпретация на ситуацията. Тоест индивидът следва своята интерпретация в принципно сходните от негова гледна точка ситуации, но за други хора принципно сходните за първия индивид ситуации могат да

бъдат принципно различни. Вследствие на това в една и съща ситуация у различните хора се проявяват и различни черти.

Специфичната конфигурация от кардинални, централни и вторични диспозиции, както и на личностните черти, очертава индивидуалността според Г. Олпорт. Това съчетание от уникални особености се поддава на изследване само с много индивидуални методи като биографичните изследвания и проследяването на един и същ индивид в продължение на много години.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА ЧЕРТИТЕ И ДИСПОЗИЦИИТЕ

Развититето на теорията за личностните черти върви в посоката на все по-голямо отдалечаване от идеите на основоположника си. Разбирането за уникалността на чертите и пречупването на чертите през водещите диспозиции, които са уникални за всеки човек, постепенно потъва в забрава и чертите започват да се разглеждат като реално съществуващи вътрешни инстанции, които са причина за консистентността на поведението в широк спектър от принципно сходни ситуации. Чертите започват да се разглеждат като общи дименсии, по които хората могат да бъдат сравнявани количествено.

Индивидуалните различия в парадигмата на „чертите на личността“ изглеждат като вариации на един общ модел, който може да се наложи върху всеки конкретен индивид, като по този начин конкретният индивид получава определени количествени (числови) стойности по всеки параметър. Разкриването на таксономията на „големите пет“ е изключително постижение на съвременната психология. Някои изследвания (John, 1990, с. 92) показват, че наборът от тези черти е пресъздаден в основната си конфигурация и когато изследваните лица правят свободни описания на личността на други хора. Въпреки че откриването на таксономията на „големите пет“ дава сериозни основания да се мисли, че са открити съществени дименсии на личността, въпросът дали чертите на личността са еднакви за всички хора по своето качество у всички индивиди остава. Най-належащ отговор очаква въпросът какви механизми модулират различията в една и съща черта на личността между отделните индивиди.

Моделът обаче има това ограничение, че дименсиите на петте фактора са използвани в подход, центриран върху променливите, а не върху индивида. Те пресъздават общата структура на атрибутите, прилагани при описанието на популацията, което не означава, че конкретната конфигурация на конкретния индивид би имала същия строеж. Има съществена разлика между модел за измеренията на личностните характеристики в общия случай и структурата на личността у конкретния индивид. Измеренията представляват основа за сравнения между всички индивиди, но те не описват нищо повече от личността на „средния човек“.

Ако се върнем на оригиналното разбиране на Г. Олпорт за наличието на кардинални диспозиции, всяка една от останалите черти ще бъде „пречупена“ през кардиналната диспозиция, т.е. в зависимост от това, през каква кардинална дис-

позиция се пречупва една личностна черта, тя се променя качествено по начин, определящ и поведенческите прояви, които ще я осъществят. Като пример нека разгледаме чертата сензитивност в два случая: първо, подчинена на кардинална диспозиция алтруизъм, и второ, подчинена на кардинална диспозиция агресия. В първия случай сензитивността ще се проявява в търсенето на по-фини форми на разбиране на потребностите на другия човек с цел помощ и подкрепа. Във втория случай дори и минимални промени в поведението на другия човек могат да доведат до агресия и до търсене на все по-фини форми на тормоз върху другия човек.

В тази посока идеята на Л. Виготски, че взаимодействието на чертите води не само до нови интензивности, но и до ново качество, може да се окаже особено полезна. Ето защо един екологично валиден модел следва да обяснява промяната в инградиентите, когато става за взаимодействие между тях в рамките на отделната индивидуалност. Ако се приеме тази гледна точка, не би било допустимо да се мисли, че една черта може да бъде описана с точно определени поведенчески параметри, които са еднакви у всички хора. По-скоро налагането на определени поведенчески параметри при операционализацията на личностен конструкт може да се интерпретира като насилие над действителността с цел нейното структуриране, а не като отражение на действителността.

Но всички тези съображения са генерирани в подходи, центрирани върху популацията. Те не следват начина, по който реалният човек се справя с разбирането на личността. В съответствие с екологичния подход към разбирането за човека нека се опитаме да проследим как реалният индивидуален човек изследва личностните особености на друг човек. Множество изследвания показват, че процесът на възприятие на личността на другите по същество се използва и при отразяването на собствената личност.

КАК РЕАЛНИЯТ ЧОВЕК ВЪЗПРИЕМА ИНДИВИДУАЛНОСТТА?

Докато теоретиците на личността се опитват да разсъждават предимно върху средния човек и да заобиколят индивидуалността, реалният човек по необходимост постоянно изучава и взаимодейства с индивидуалности. Той е експерт в изучаването на индивидуалността и това позволява да се обърнем към неговия опит. За разлика от теоретиците на чертите на личността и практиката при използването на личностни тестове, реалните хора не се опират на предварително фиксиран набор от постъпки или качества, които да налагат като шаблон върху поведението на всеки човек и да приписват степен на съответното качество.

Когато описва интуитивната логика, която хората използват при приписването на личностни черти на другите хора, Г. Олпорт твърди, че съществува тенденция, характеризирана от него като центрирана върху индивида. Д. Бем и А. Алън (Bem & Allen, 1974) показват в емпирично изследване, че хората следват специфична стратегия, когато описват личността на другия човек. Те

първо наблюдават поведението на другия, отбелязват съвпадащите постъпки в различни ситуации и тогава обобщават съпадението, като му дават название.

Те се фокусират върху такива аспекти на поведението, които отличават индивида от другите и са по-рядко срещани. Човек, който се противопоставя на общото за групата мнение, има доста по-голяма вероятност да получи интерпретация за това свое поведение, отколкото е вероятността поведението на останалите да получи интерпретация. Следователно при възприемането на другия човек превес има *разкриването на неговата уникалност*.

Изследванията върху атрибуцията за приписване на причинност във всекидневния живот помагат за разбирането на това, кога личностните променливи са използвани за формирането на впечатления в ежедневието. Чертите на личността се използват като обяснение за поведението на индивида тогава, когато то е „различаващо се“, т.е. такова, което се отличава от това на другите хора в същата ситуация (Kelley, 1967). Тоест, причините за поведение, което е различно от нормата за групата (например, човек успява там, където другите постигат неуспех, или човек не успява там, където другите успяват), се приписват на „вътрешни причини“. И обратното, когато поведението на даден човек е консистентно с това на груповите норми (човек успява, когато другите успяват, и се проваля, когато и другите се провалят), изпълнението му се приписва на ситуативните фактори.

Ако поведението на наблюдаваното лице е консистентно в една област, но тази консистентност не се разпростира в други сфери, наблюдаващият ще припише личностното качество с уговорката, че се отнася до определена сфера. Например, ако даден човек винаги отделя много време на подготовката за служебните си задължения, грижи се за външността си, идва навреме за срещите си, спазва обещанията си и прави това в различни области от живота, той с голяма вероятност ще бъде определен като съзнателен. Ако тези диспозиции се реализират само в сферата на служебните ангажименти, но не и в личния живот, е възможно интерпретацията за неговата личност да бъде „въвлечен в работата си, но няма време за другите неща в живота“.

Във всекидневния живот, когато човек описва поведението на другите или своето, той обикновено превръща наблюдаваното поведение в по-абстрактна форма на изказ чрез серия от черти на личността. Тези описания са смислени и за другите. На свой ред те прочитат описанието по свой начин, като добавят допълнителни черти, които от тяхна гледна точка се подразбират, т.е. се срещат често в съчетание с описаната. Например в процеса на селекция на нов служител, ако в характеристиката от предишен работодател е записано, че служителят е „съвестен“, потенциалният нов работодател, при прочитането на тази ограничена информация, е възможно да допусне (полусъзнателно), че кандидатът е също така и надежден, подреден, работи много и не би допуснал характеристики от типа небрежен, ленив, не довършва нещата.

С други думи, при обяснението на структурата и организацията на концептите в социалния концептуален репертоар има съчетания от свързани кон-

цепти, които се появяват заедно. Тези връзки са както между концепти от една област, така и между различни концептуални области.

ИНДИВИДУАЛЕН КОНЦЕПТУАЛЕН РЕПЕРТОАР

Съществен компонент на приписването на етикет на забелязаната консистентност в поведението на наблюдавания човек е начинът, по който възприемащият декодира и групира информацията. Хората постоянно извършват когнитивни трансформации на стимулите, като се фокусират селективно върху някои аспекти на обективните стимули. Селективното фокусиране на вниманието, интерпретацията и категоризирането в голяма степен променят влиянието, което стимулът оказва върху поведението. Отделните хора групират и декодират едни и същи събития по различен начин. Това се отразява в личностните конструкти, които те създават (Kelly, 1955), и типа информация, към която насочват вниманието си.

Дж. Кели разглежда човека като наивен учен, който прави заключения от натрупваните се данни, като ги обобщава в смислови единици и смислови рамки. Той е постоянно ангажиран с предвиждане на събитията въз основа на хипотези, които изгражда на базата на личностни конструкти за другите, за себе си и за света. Конструктите са абстрактни смислови рамки, съставени от прилики и контрасти, използвани за възприемане на обектите и интерпретиране на събитията. За да се състави конструкт за личностно качество, трябва да бъдат сравнени поне трима човека. Процесът на формиране на конструкта се състои в намиране на обща характеристика между двете лица, по която те едновременно се различават от третото. Това, по което си приличат, се приема за единия полюс на конструкта, а това, по което се различават – за другия полюс. Тъй като всеки отделен наблюдател ще намери различни аспекти на прилики и разлики, личностните конструкти за поведението на един човек в дадена ситуация от гледна точка на двама други наблюдатели ще бъдат различни. Например за първия „добър“ може да се противопоставя на „враждебен“, за втория е възможно противоположният конструкт да е „неприятен, отблъскващ“. Тези два конструкта са доста различни помежду си поради различните перцепции, върху които са били конструирани и затова носят наименованието „личностни“.

Вследствие на това, дори и да използват еднакви думи, хората се различават по смисъла, който влагат в понятията. Репертоарът от конструкти у всеки човек е различен. Тъй като приема съществуването на специфичен репертоар от личностни конструкти за всеки човек, Дж. Кели подчертава потенциала както за интериндивидуални, така и за интраиндивидуални различия в конструирането на ситуациите (особено социалните). Неговият принцип на конструктивния алтернативизъм приема, че хората се различават по това, колко алтернативни конструкти имат в наличност и кои точно ще изберат да използват в дадена ситуация. Поведението в една и съща ситуация може да се разглежда по множес-

тво различни начини, защото има много конструкти, които потенциално могат да се използват във всяка ситуация. Това се отнася и до участието на човека в една и съща ситуация повече от един път, т.е. той може да припише различни личностни качества на един и същ човек в повтаряща се ситуация.

ЕЗИКЪТ, ИЗПОЛЗВАН ЗА ОПИСАНИЕ НА ОСОБЕНОСТИТЕ НА ИНДИВИДУАЛНОСТТА

Езикът въплъщава нормативните имплицитни теории на своите носители. Той съдържа термините за описание на всички съществени индивидуални различия, разграничени от носителите на езика (Goldberg, 1982). Английският език съдържа между 18 и 30 000 думи, с които могат да се изразят личностни особености. Д. Пибъди (Peabody, 1967) установява, че смисълът на термините в езика, които означават черти на личността, са комбинация от оценъчни и дескриптивни особености. Всички черти предполагат нещо добро или лошо (оценъчен компонент), като едновременно реферират конкретен аспект на личността (дескриптивен компонент). Поради това е възможно да се опише дадена черта на конкретната личност или по оценъчно положителен, или по оценъчно отрицателен начин. Като пример авторът разглежда четири термина за изразяване на „щедрост“. Два от тях означават отсъствието на щедрост, но в единия случай това има положителна емоционална оценка – пестелив, а във втория отрицателна емоционална оценка – стиснат. Наличието на щедрост също може да има положителна емоционална конотация, както това е в „щедър“, или отрицателна – в случая на „екстравагантен“.

Изследванията показват, че спонтанните описания на личността на друг човек действително съдържат силна оценъчна натовареност. Тя е представена едновременно от съдържанието на „този тип хора“ и от „сумарен емоционален етикет“, отнасящ се до степента на емоционална позитивност или негативност на дадения концепт (Fiske, 1981). При възприемането на човека постоянно се използват смислово натоварени етикети като „стиснати устни“, „гладен поглед“, „играещи очи“, наблюдения, отнасящи се до възраст, статус, власт, които изразяват емоционално отношение.

Хората използват множество концепти, когато се опитват да си обяснят всеки стимул (Cantor & Kihlstrom, 1988). Например, когато се наблюдава друг човек, се мисли за личността му в различни категории: личните му характеристики, социалния статус, физическите особености, пола, и се актуализират различни равнища на абстрактност на признаците (обща личностни черти – екстраверт; социална категория – професия; конкретни умения – добре разказва вицове). С други думи, при обяснението на структурата и организацията на концептите в социалния концептуален репертоар съществуват съчетания от свързани концепти, които се появяват заедно. Тези връзки са както между концепти от една област, така и между различни концептуални области.

При естествените описания на личностни характеристики, когато хората са свободни да кажат всичко както искат, за да опишат личността на друг човек, се оказва, че едни и същи характеристики по-често се срещат заедно в описанията на различни изследвани лица в сравнение с други. Например, когато един индивид е описан като „интелигентен“, вероятно е „приятелски настроен“ също да се срещне в описанието, но не е вероятно да се срещне „самовлюбен“ (Hampton, 1988). Има широко разпространени убеждения кои черти могат да се срещат заедно в един индивид и кои не. Те се наричат имплицитни психологически теории. Терминът „имплицитни“ означава, че не всички носители на тези теории си дават сметка за цялостното им съдържание, като голямата част си остава неексплицирано.

СИЛА НА СИТУАЦИЯТА

Съществува и ситуативна специфичност на чертите или взаимодействие на чертите и ситуациите. Средата (предстрекателят) и личните предразположения (потенциалът) съвместно произвеждат наблюдаваното поведение, но в различни пропорции на влиянието в различни ситуации. Например в ситуация, когато гангстер държи нож сред група от хора, по-голямата част от хората биха се чувствали заплашени и търсеци начин да избягат, но все пак някои хора със силна тенденция да поддържат своето самоуважение биха останали и се борили с нападателя. Някои деца, както показват експериментите, имат много висока степен на честност и не мамят в никакви ситуации. Но повечето хора са смели и честни в едни ситуации и страхливи и мамещи в други (Kimble, 1999).

Това консистентно крос-ситуационно поведение в стабилни матрици от типа „ако ..., то“, например, „тя прави А, в ситуации от типа Х, но В в ситуации от типа Y“, У. Мишел нарича индивидуален „почерк“ (Mischel, 2007). Това означава обаче, че един и същ набор от действия на един и същ човек може да получи различна интерпретация в термините на личностните черти.

У. Мишел (Mischel, 2007) предлага алтернативна трактовка на индивида – той генерира различно поведение като реакция на различни условия. Поведенческите актове след това се наблюдават и постепенно се интегрират чрез познавателния потенциал на действащия индивид, както и от другите хора, които наблюдават неговото поведение. Докато традиционната личностна парадигма разглежда чертите като вътрешнопсихични *причини* за поведението, У. Мишел ги разглежда като *обобщаващи термини* – нещо като етикети, кодове или просто организиращи конструкти, приписани или наложени върху наблюдаваното поведение (Mischel, 2007). Теоретичната интерпретация на индивидуалността предполага чертите на личността и психичните процеси, които ги осъществяват, да бъдат основани на модел, съдържащ процесуален механизъм, пресъздаващ личността на равнището на отделния индивид (Mischel & Shoda, 1995).

В тази парадигма се предлага и нов начин на измерване. Широко известно е теренното изследване в летен лагер за деца с висока степен на агресия и

трудности в саморегулацията, където те са наблюдавани в продължение на седмици и тяхното поведение се записва и анализира. Резултатите показват, че индивидуалните особености в поведението по физическа и вербална агресия са относително неконсистентни в ситуации, съответни на начина на измерване на личностни черти: например, „когато са провокирани от другите деца“, „когато са предупредени от възрастни“ или „когато другите се приближават с позитивни намерения“. Агресивното поведение в една ситуация не предвижда поведението на отделния индивид в друга от ситуацияите, които биха описвали същата черта на личността. Забележителното е, че индивидите със сходни средни стойности по даден тип поведение (например тяхната обща агресия) се различават по предвидим начин в *типозите ситуации*, в които тяхната агресия се случва. Например дете, което се отличава с изключителна агресивност, когато другите деца го доближават, за да играят с него, се оказва много по-малко агресивно в сравнение с другите, когато възрастните му правят забележка за недопустимо поведение. Ако се сравни това дете с друго със същата степен на общата агресия, но с обратното поведение в двете описани ситуации (агресия при забележка от възрастните, но остава по-спокойно, когато другите деца го доближават), двете деца са много различни. Разкриването на тези разлики отваря възможност за изследване на мотивацията, целите и психичните процеси в рамките на *отделния човек* (Mischel & Shoda, 1995).

Като цяло резултатите показват, че когато са под постоянно и продължително наблюдение, индивидите се отличават със стабилни, ясно разграничаващи се и смислово натоварени профили на изменчивост (*patterns of variability*) в техните действия, мисли и чувства в определени ситуации. Тези връзки между ситуацията и поведението са от типа „ако ..., то...“ и представляват „поведенчески подпис“ на индивидуалността, който я идентифицира ярко, стабилен е и се отразява в перцепциите на възприемащия относно що за човек е възприеманият. Поредица нови изследвания потвърждават, че такива стабилни патерни на поведенческа вариативност характеризират индивидите като правило, не като изключение. Това е показано в различни сфери на дейността (Mischel, 2007).

За обяснение на тези данни е създаден моделът за когнитивно-афективната система на личността (CAPS). Той почива върху предпоставката, че личността представлява информационно-процесуална архитектура от когнитивно-емоционални единици, която действа на принципа на невронната мрежа. В тази мрежа има значение какви единици са налични, но по-важното е как те са свързани и каква е тяхната цялостна организация. Базисният принцип на тази архитектура е, че патернът на асоциации стои в основата на информационно-процесуалната система на личността. Не логическото вземане на решение управлява тази система, а по-скоро коя ментална репрезентация ще бъде активирана зависи от това, коя матрица на асоциациите управлява в момента.

По-късно моделът за когнитивно-афективната система на личността е допълнен с разбирането за две взаимосвързани подсистеми: студената, когни-

тивната, рефлексивна система „зная“ и топлата, импулсивната, автоматичната, емоционалната подсистема „хайде, направи го“ (Mischel & Ayduk, 2004; Metcalfe & Mischel, 1999). Взаимодействието между тези системи се оказва предикативно за резултати след продължителен период от време както в преднамереното забавяне на желано подкрепление, така и в когнитивно-емоционалната саморегулация в различни дейности: от употребата на наркотици и извънредна импулсивност до вземане на икономически решения и конфликт в междуличностните отношения (Mischel, 2007).

ИЗМЕРВАНЕ НА ИНДИВИДУАЛНОСТТА

Изследванията на У. Мишел показват предимствата на продължителното изследване на едни и същи лица в естествената им среда. Това позволява да се генерират еднотипни данни за всяко лице и те да се обработват с нови методи. За целта е разработена специална компютърна програма, която търси профили на поведението на всяко от децата и ги проследява във времето.

Подобни многократни изследвания на едно и също лице предлагат възможности да се използват нелинейни модели и математически процедури, основани на системи от диференциални уравнения (Менгов, 2010, Mengov, Zinovieva & Sotirov, 1999). Коефициентите в диференциалните уравнения са изведени на основата на изследвания върху реакциите на констелации от неврони в реалното поведение на широк спектър от животни и при човека (Менгов, 2010 за обзор).

Анализът показва, че интеграцията на характеристиките на личността в рамките на отделния човек вероятно генерира както нови качества в уникалната индивидуалност, така и специфични равнища на нейната регулация. Ако това е така, възниква необходимост от водещи качества за индивида (напомнящи кардиналната и генералните диспозиции в теорията на Г. Олпорт). Идеята на Дж. Кели за личностните конструкти, които са различни за отделните хора, представлява илюстрация за необходимостта от принципно различни категории за теоретизиране върху индивидуалността. Генерирането на ново качество трудно може да се илюстрира с емпиричен материал, тъй като съвременните методи за анализ на данните не позволяват разкриването на подобен ефект.

Фокусирането на вниманието върху равнищата на регулация в контекста на индивидуалните различия задължава да се припомнят емпиричните данни за различието на структурата на регулативните равнища между отделните хора. Оказва се, че при йерархично построени системи на регулация (Kohlberg, 1984; Maslow, 1973) най-високостоящите равнища в йерархията са присъщи само на малка част от изследваните лица. Осъществяването на регулацията е свързано с динамична локализация на равнищата на контрол, които се актуализират в зависимост от конкретните характеристики на релевантната среда (Зиновиева, 2010).

Наличието на водещи качества на индивида повдига въпроса и за доминиращи ситуации в неговия личен опит и тяхната доминираща интерпретация от

негова страна. Вследствие на това индивидът представлява резултат от цялостността на личната си история, което отново повдига въпроса за идеографичните подходи на анализа.

От тази гледна точка достоверното описание на една система и предвиждането на нейното поведение по необходимост включват познаването на *биографията на нейните предходни взаимодействия*. Такъв подход идва да подсказва недостатъчността на корелационните зависимости като основа за анализа на данните, както и на производните методи от типа на факторния анализ, регресията и линейно-структурните модели, защото те не могат да отразят едновременно съществуване на стабилността на констелацията и постепенната *промяна на качеството* на някои от нейните компоненти, осъществяваща се във взаимодействието.

Заедно с това, доколкото средата има известна стабилност и ригидност и въздействията ѝ могат да бъдат монотонни и дори стереотипно повтарящи се, на практика продуктите на взаимодействието могат да се окажат много по-стабилни и неизменни в своето качество, отколкото това би изглеждало на пръв поглед. Въпросът обаче се отнася до това, доколко със съществуващите теоретични и метрични възможности може да се открива евентуално настъпваща качествена нетъждественост със себе си на онези компоненти, които се изразяват в поведението с едни и същи средства, но чийто смисъл се променя.

Идеята за водещите качества, доминиращите ситуации и доминиращите интерпретации изисква нелинейни методи както за събирането на данните, така и за обработката на данни. Това ще означава и отказ от идеята за ясна и неизменна вътрешна структура на получаваните резултати – хората са нелинейно построени и моделите, с които те могат адекватно да бъдат описвани, трябва да имат свободата да бъдат противоречиви, променящи се и идеосинкретични.

За осъществяването на тези изследвания ще са необходими нов тип модели и нов начин на организация на емпиричните изследвания – нови модели за набиране на данни и нови методи за обработка на психологическата информация. Един от възможните изходи в събирането на данни е използването на идеята за размитите множества като основа за скалиране. Р. Ашмор предлага да се приписва тежест на оценката по отношение на стандарт, използван от самото изследвано лице, а не по отношение на континуум, създаден от изследвателя (Ashmore, 1990).

Друг възможен подход е използването на скали, които позволяват на всяко изследвано лице по-голяма свобода при попълването на въпросник. Това може да означава например да не се използват само цели числа като възможни отговори, а да се предложат отсечки с означени полюси на континуума от типа минимална – максимална интензивност на изследваното качество, като отговорящият може сам да определи къде се намира неговият отговор, като го означа с точка върху отсечката. В този случай отговорът може да бъде изчислен в произволна точност след десетичната запетая.

За да могат научните изследвания да отразят естествения начин, по който човек изследва другите хора, при обобщаване на данните за извадката е съществено да се използва нов подход, който е центриран върху индивида, а не върху променливите (каквато е обичайната практика). *Подходът на измерване, центриран върху индивида*, има както качествена, така и количествена страна. Качествената страна предполага да се предостави на изследваните лица инициативата за формулиране на важните за тях аспекти на изследваната реалност. За целта в обширно изследване с мениджъри на глобални компании беше използван метод, наречен „концептуален клъстерен анализ“ (Zinovieva & Reremans, 2008). В полуструктурирани интервюта изследваните лица отговаряха на серия общи въпроси, като имаха възможност по своя инициатива да диагностицират какво в реалността представлява отговор на този въпрос. След това те можеха пространно да уточняват и да добавят детайли. Обработката имаше за задача да потърси смислово еквивалентните отговори и да преброи колко и кои от изследваните лица са използвали сходни концепции. Бяха анализирани с предимство онези концептуални клъстери, които бяха предложени от повече от половината изследвани лица във всяка група. Разликата в този подход в сравнение с обичайните тестове е, че клъстерите са използвани от изследваните лица по *тяхна инициатива*. Тези концептуални клъстери отразяват реалността от *индивидуалната* гледна точка.

Струва ми се, че това, от което психологията на индивидуалността се нуждае, е *нова представа за взаимоотношения* между компонентите, в които всеки участник произвежда всеки друг, но в различна степен. Както показват изследванията на У. Мишел, характеристиките на индивида *не са фиксирани*, а варират в определени граници, най-малкото в зависимост от изискванията на ситуацията, изискванията на Аза и от приписвания смисъл на дейността.

Резултатите от тези изследвания недвусмислено свидетелстват, че е необходимо и нов тип моделиране, който се опира на обработване на данните не променлива по променлива (както това се прави в парадигмата на чертите на личността), а индивид по индивид. Тоест в парадигмата на теория на чертите данните на всички лица по една променлива се обработват заедно и след това се преминава към обработка на данните между променливите. В предлагания тук подход първо се обработват данните на един човек от многократното му измерване (много наблюдения на конкретно поведение във времето или множество отговори на един въпрос във времето) за намиране на профил на вариативност, характерен за индивида, едва след това се преминава към обработка на данните на следващия човек, докато се сравнят профилите на всички хора от дадена група. Целта е да се намерят общи профили на групи от хора по показателите, които представляват интерес (Mengov, Zinovieva & Sotirov, 1999).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Понятието „индивидуални различия“ се заражда от идеята за общите дименсии, които са съотносими с популацията. Носител на тези индивидуални различия обаче е отделният индивид. За да се обясни как и защо той се отличава от другите, изглежда необходимо първо да се изясни как са интегрирани неговите собствени характеристики. Индивидът не реагира с отделни свои характеристики, а като цялост. Третирането на индивида като списък от особености – и то в отделни, предварително фиксирани ситуации – нарушава разбирането за екологичната валидност на теоретизирането върху човека.

Изследването на индивидуалното многообразие в поведението и психичните особености на хората разкрива една недекларирана, но съществуваща тенденция към преминаване от изследвания на индивидуалните различия като отделни дименсии към интегриране на знанията в обобщени модели. Струва ми се, че плодотворната посока е свързана именно с изследването на *индивидуалността* при *спазване на изискванията за екологична валидност* на новосъздаваните модели – цялостност, интегрираност на различните равнища на организация, осигуряване на възможност при теоретизирането за динамични флуктуации както на психичното съдържание, така и на поведенческите модели за неговата реализация. За да се постигне това, е необходимо научното изследване на индивидуалността да следва начина, по който реалният човек опознава индивидуалността на другите хора. Този подход е наречен екологичен подход към изучаването на индивидуалността. В настоящата работа са предложени редица възможни начини за преодоляване на тези ограничения както в теоретичен план, така и като нови възможности за измервания, отразяващи уникалността на индивидуалния човек – нови начини за скалиране, концептуален клъстерен анализ, многократни измервания на отделния човек, обработка на данните чрез подход, центриран върху индивида, а не върху променливите, използване на нелинейни и динамични математически процедури за обработка на данните от типа на невронните мрежи, почиващи на системи от диференциални уравнения.

ЛИТЕРАТУРА

- Зиновиева, И. (2010). *Смисъл и смислова регулация на поведението*. София: Издателство на продуцентски център ЛМ.
- Зиновиева, И. (1997). Диференциална психология: от психология на индивидуалните различия към психология на индивидуалността. София, „Албатрос“.
- Менгов, Г. (2010). *Вземане на решения при риск и неопределеност*. Пловдив: „Жанет 45“.
- Allport, G. (1937). *Personality: a psychological interpretation*. New York: Henry Holt.
- Allport, G. (1961). *Patterns and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Ashmore, R. D. (1990). Sex, gender and the individual. In: Pervin, L. (Ed.) *Handbook of personality*. New York: The Guilford Press, 186–526.
- Bem, D. & A. Allen (1974). On predicting some of the people some of the time.: the search of cross-situational consistencies in behavior. – *Psychological Review*, 8, 506–520.

- Brunswik, E. (1956). *Perception and the representative design of psychological experiments*. Berkeley: University of California Press.
- Cantor, N. & J. Kihlstrom (1989). *Personality and social intelligence*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Fiske, S.T. (1981). Social cognition and affect. In: J. Harvey (Ed.) *Cognition, social behavior, and the environment*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Gibson, J. J. (1961). Ecological optics. *Vision Research*, 1, 253–262.
- Gibson, J. J. (1979). *An ecological approach to visual perception*. Boston, Houghton Mifflin.
- Goldberg, L.R. (1982). From Ace to Zombie: some explorations in the language of personality, in Spielberger, C.D. & J.N. Butcher (Eds), *Advances in Personality Assessment*, vol. 1, Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 203–244.
- Hampton, S.E. (1988). *The construction of personality: An introduction*. 2nd ed. London: Routledge.
- John, O. P. (1990). The „big five“ factor taxonomy dimensions of personality in the natural language and in questionnaires. – In: Pervin, L. A. (Ed.). *Handbook of personality*. New York: The Guilford Press, 6–100.
- Kelley, H.H. (1967), ‘Attribution in social interaction’, in D. Levine (ed.), *Nebraska Symposium on Motivation*, vol. 15, Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press.
- Kelly G.A. (1955), *The Psychology of Personal Constructs*, New York: Norton.
- Kimble, G. A. (1999). *Psychology: The Hope of a Science*, Cambridge Mass.: MIT Press.
- Kohlberg, L. (1984). *The psychology of moral development. The nature and validity of moral stages*. New York: Harper & Row.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and personality*. (2nd ed.). New York: Harper & Row.
- Mengov, G.D., I.L. Zinovieva & G.R. Sotirov (1999). Modelling work motivation with Fusion ARTMAP neural network. – *International Journal of Computing Anticipatory Systems*, 3, 85–99.
- Metcalf, J. & W. Mischel (1999). A hot/cool-system analysis of delay of gratification: Dynamics of willpower. *Psychological Review*, 106, 3–19.
- Mischel, W. (2007). Toward a Science of the Individual: Past, Present, Future? – Mischel, W., Y. Shoda & O. Ayduk (Eds.) *Introduction to personality: Toward an integrative science of the person* (8th ed.). New York: Wiley, 263–277.
- Mischel, W., & O. Ayduk (2004). Willpower in a cognitive-affective processing system: The dynamics of delay of gratification. – In R. F. Baumeister & K. D. Vohs (Eds.), *Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications*. New York: Guilford Press, 99–129.
- Mischel, W. & Y. Shoda (1995). A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing situations, dispositions, dynamics, and invariance in personality structure. *Psychological Review*, 102, 246–268.
- Mischel, W. & Y. Shoda (1998). Reconciling processing dynamics and personality dispositions. *Annual Review of Psychology*, 49, 229–258.
- Peabody, D. (1967), ‘Trait inferences: evaluative and descriptive aspects’, *Journal of Personality and Social Psychology Monograph*, vol. 7, № 644.
- Zinovieva, I. & R. Pepermans (2008). Brussels, Belgium and the knowledge economy. Antwerpen: Garant.